

РЕГУЛИСАЊЕ АГРАРНИХ ОДНОСА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1878—1914. ГОДИНЕ

Аграрно питање се налазило у средишту босанско-херцеговачких социјалних, националних и политичких превирања током читавог 19. и прве деценије 20. стољећа. Сва економска и социјална кретања у босанском аграру налазила су свој правни израз у одговарајућим нормативним актима османских и аустро-угарских државних органа. У жељи да осигура сопствене интересе у Босни и Херцеговини, Аустро-Угарска је од првих дана окупације 1878. пазила да при регулисању аграрних односа ничим битно не поремети осјетљиву национално-политичку структуру у запосједнутој покрајини. Полазећи од особних унутрашњих прилика Босне и Херцеговине и међународних околности, Аустро-Угарска је оцијенила, да ће најбоље бити у колико у регулисању аграрних односа прихвати и постепено развија буржоаске тенденције изражене у османском танзиматском (реформном) законодавству. При регулисању аграрних односа, Аустро-Угарска се мање руководила економским критеријумима, а више политичким обзирима и околностима. Аустро-Угарска се, на првом мјесту, плашила да би радикално рјешење аграрног питања довело до крупних економских и демографских помјерања, чиме би се битно нарушила национална структура БиХ, а тиме угрозио положај Монархије у овој покрајини. У овоме је Аустро-Угарској ишла на руку политика националних буржоазија у БиХ, које су своје национално-политичке аспирације стављале испред аграрног питања. Зато је Аустро-Угарска без великих унутрашњих потреса могла своју нормативну дјелатност на регулисању аграрних односа у БиХ почети реципирањем Саферске наредбе, а завршити након више од три деценије Законом о факултативном откупу кметова.

Сложен и особен развитак османског феудализма у Босни правно је завршен доношењем Уредбе о чифлџцима у Босни, у нашој науци познате као Саферска наредба, од 14. Сафера 1276 (12. IX 1859), која је озаконила аграрне односе створене чифлџчењем ⁽¹⁾. Саферском наредбом озаконје-

(1) О еволуцији, ерстама и карактеру аграрних и чифлџчких односа у Босни прије доношења Саферске наредбе, види расправу и студије др Авде Суљеске: *О наслеђивању оцаклук тимара*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву XV/1967, стр. 503—515; *О настанку чифлука у нашим земљама*, Годишњак Друштва историчара БиХ, XVI/1965, стр. 37—57; *Попис чифлука у рогатичком кадилуку из 1835. године*, Прилози за оријенталну филологију (ПОФ), XIV—XV/1964—65, стр. 189—270; *Први покушај регулисања аграрних односа у БиХ у XIX стољећу*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, XIV/1966, стр. 249—268; и Ахмед Аличић, *Чифлџци Хусеин капетана Градашчевића*, ПОФ, XIV—XV/1964—65, стр. 311—328.

но је постојеће обичајно аграрно право које је утврђено, посебно за сваки од шест санџака Босанског вилајета, изјавама представника ага и чифчија пред Великим танзиматским меџлисом (реформном комисијом) у Цариграду⁽²⁾.

Захтијевајући Босну и Херцеговину, Аустро-Угарска је у току источне кризе и на Берлинском конгресу стално истицала, да су аграрни односи основни узрок сукоба који потресају Босну и да је османска управа неспособна да ријешити то питање, него да то може учинити само једна снажна и непристрасна сила. Члан XXV Берлинског уговора није изричито и формално обавезивао Аустро-Угарску да ријешити аграрно питање, али је јасно да је она у том погледу преузела одређену моралну обавезу. Одмах по доласку Аустрије у Босну, наглашавано је да је аграрно питање једно од оних унутрашњих животних питања, које „чином окупације мора наћи своје постепено рјешење“⁽³⁾.

Основни циљ аустроугарске политике у аграрном питању био је да се што прије уведе ред у аграрне односе и одржи затечено стање у овој области, док се проблем простудира и нађе одговарајуће рјешење. Тако, већ 8. августа 1878. генерал Стеван Јовановић издаје у Херцеговини проглас: „Досадашњи одношаји међу агама и њиховим кметовима за сад остају као и досад, нек нитко не изостаје од своје дужности, колико агам толико и кметовима препоручује се да праведно пристојбине подијеле и тако ла ником криво не буде“⁽⁴⁾. Слично и генерал Филиповић пише 23. октобра 1878. генералу Беку (Бек), да ће се проблем најбоље ријешити, ако се остане при „чистом и једноставном принципу поновног смјештаја избјеглица на раније кметовске земље уз давање углавнене трећине“. „Кметови, дакле, закупници, као и посједници, бегови, аге и спахије најбоље ће споразумно одалучити ако раније закупничке уговоре продуже до коначног рјешења аграрног питања, и ако у овом односу и једна и друга страна буду правно заштићене“⁽⁵⁾.

Како би закључивање 30—40 хиљада уговора могло изазвати конфузију, то је Филиповићу скренута пажња да се при смјештају избјеглица узимају усмене изјаве, којима ће се накнадно дати легална форма⁽⁶⁾. Ови закупнички уговори закључили би се на основу поменуће Саферске наредбе, коју су аустро-угарске власти озакониле као основ за регулисање аграрних односа⁽⁷⁾. Већ прије тога, издао је цар 12. октобра 1878. телеграфску наредбу генералима Филипковићу и Јовановићу, да се регулисање

(2) Владислав Скарпић, *Постанак и развитак кметова у БиХ*, Село и сељаштво, Сарајево 1937, стр. 117. Интегрални текст Саферске наредбе на нашем језику види у књизи Василија Поповића, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдула Меџида*, Београд 1949, стр. 316—323.

(3) Dr Karl Grünberg, *Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Herzegovina*, Leipzig 1914, стр. 51.

(4) Хамдија Капчић, *Херцеговачки устанак 1882. г.*, Сарајево 1958, стр. 37.

(5) *Исто*, стр. 36—37.

(6) *Исто*, стр. 37.

(7) Verordnung vom 14. Safer 1276, betreffend die Regelung der zwischen den Grundherrn und die Pächtern in Bosnien und der Herzegovina bestehenden Agrarverhältnisse, *Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I, стр. 507—511. (У даљем тексту цитира се као *Sammlung*.)

аграрних односа између посједника (чифлук сахибија) и закупника (кметова) врши на основу османских закона, посебно Саферске наредбе ⁽⁸⁾.

По Саферској наредби, посједник земљишта је власник, који то земљиште може уз сагласност државе продати, замијенити, заложити и оставити својим наследицима. Лице које ту земљу држи у закуп (мустецир, чифчија, Pachter, кмет) нема никаквих права на саму земљу. Међутим, посједник га не може дићи са земље коју држи и обрађује, осим ако кмет (закупник) трајно занемарује земљу, одбија без разлога да плаћа хак и нема наде да ће се у том погледу поправити што се све мора судски доказати. Односи између посједника и кмета регулишу се путем међусобног закупничког уговора, који се звао музареа. Кмет може, међутим, сам напустити земљиште и отказати закупнички уговор, што мора саопштити земљовласнику по завршетку вршидбе, како би овај имао времена побринути се за друго лице које ће преузети обрађивање земље. Ако би закупник напустио земљу прије него што је љетина смирена, морао би надокнадити посједнику сву евентуалну штету. Кмет има право прече куповине, уколико власник продаје чифлук.

Све нове градње на чифлуку (кметовском селишту) изводи земљопосједник, а одржавање и поправке врши кмет. Уколико кмет напусти чифлук, а сам је направио неку зграду, власник је обавезан да му то исплати. Исто важи и за воће које је кмет засадио на чифлуку. Земљопосједник не смије кмета користити за своје различите радове, нити га истјерати из куће да би се сам уселио нити смије тражити од кмета бесплатан смјештај и опскрбу.

Висина различитих давања регулисана је посебно за сваки од шест босанских санџака, на основу поменутих изјава кметовских депутација пред танзиматским меџлисом о томе, колико се чега од старине давало. Саферска је наредба, према томе, као што је већ истакнуто, само потврдила постојеће стање и обичајно право.

Поред Саферске наредбе, Аустро-Угарска је скоро у цијелости реципирала и османски земљишни закон из 1858, познат као Рамазански закон ⁽⁹⁾. Овај закон је одговарао новој управи, јер је отварао пут приватној својини и продору капиталистичких односа у пољопривреду. Рамазански закон је повећао опсег приватних (мулковних) имања, а државну (миријску) земљу учинио је мобилном, давањем права посједницима, да ту земљу уз сагласност државе могу отуђити. Закон је задржао основну подјелу земље у Османском царству, на мулковну и миријску, али је унио систем у османско аграрно право, сврставајући све некретнине у пет група.

Прву категорију земљишта чинио је мулк (ерази мемлуке). Посједник мулка је имао сва овлашћења којим располаже приватноправни сопственик. У мулк (у народу познат као „миљаћ“) су спадали кућа, кућиште, те пола дунума земље око њих.

⁽⁸⁾ Telegraphischer Erlass der Militär-Kanzlei betreffend die Regelung der agrarischen Verhältnisse, *Sammlung*, I, стр. 511—512.

⁽⁹⁾ Gesetz über den Grundbesitz, *Sammlung*, II, стр. 275—300.

Другу категорију земљишта чинила је државна земља (ерази мирија), која је обухватала све зиратно земљиште и највећи дио шумског посједа. Врховно право својине припадало је држави, која је са овог земљишта убирали десетину. Међутим, по Рамазанском закону, посједници дијелова ерази мирије (чифлук сахибије и други) могли су ову земљу отуђити, али уз претходну дозволу државе.

Трећу категорију некретнина чиниле су вакуфске земље (ерази мевлуке), а четврту ерази метруке, тј. земљиште намијењено сељацима за опште кориштење (испаше, шуме и сл.). Најзад, пету категорију чиниле су пусте земље (ерази меват) ⁽¹⁰⁾.

Уз реципирање Рамазанског и Саферског закона донијето је неколико техничких прописа којима се обезбјеђивало спровођење ових аката. Тако, II армијска команда издаје 30. новембра 1878. наређење да се има одржати ред свим законским средствима, јер има знакова да кметови настоје пореметити постојеће аграрне односе. Властима се препоручује избјегавање употребе силе и подвлачи важност Саферске наредбе. Посједници не смију спрјечавати кметове у привредној дјелатности, самовољно их гонити са посједа и преоптерећивати захтјевима на које нису обавезни. Са друге стране, кметовима треба разбијати заблуду, да су окупацијом земљопосједници лишени свог правног положја. У сарадњи са православним и католичким свештенством смиривати народ и објашњавати му ситуацију. Наређења власти енергично спроводити ⁽¹¹⁾. Суштину Саферске наредбе „осјетили су босански кметови тек онда када су је почеле примјењивати аустријске власти”. Посљедњих година османске управе у Босни су владале тако несређене прилике, па су наводно „многи кметови за Саферску наредбу први пут чули тек по доласку Аустрије” ⁽¹²⁾.

Циркуларним наређењем Земаљске владе од 29. августа 1879. одређено је да се трећина (односно у неким саопцаима половина, четвртина или петина) одређује према попису десетине. При попису десетине присуствовао је кмет, земљопосједник, или његов заступник, о чему се састављао записник, који је служио као једина основа за одмјеравање трећине ⁽¹³⁾. Овај распис допуњен је наредбом Земаљске владе од 10. јуна 1880. године ⁽¹⁴⁾.

Аустро-Угарска је задржала у БиХ османски систем непосредних пореза, који је постепено усавршаван законодавним и административним мјерама. Основни непосредни порез била је земљарина, тзв. десетина, узимана од свих производа осим дукана, свиле, уља и маслина, посљедни пут регулисана законом од 1871. године. Прије овог закона десетина је

⁽¹⁰⁾ Опширно види, Људевит Фаркаш, *Земљишно законодавство у БиХ*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XI/1925, стр. 169—182, 266—283, 388—399. Упореди и, др А. Сућеска, *Историја државе и права народа СФРЈ*, Сарајево 1971, стр. 103—104.

⁽¹¹⁾ Erlass des k. k. II Armee Kommandos betreffend die Wiedereinführung der Flüchtlinge in die Pachterverhältnisse, *Sammlung*, I, стр. 512—514.

⁽¹²⁾ Анто Бабић, *Босанско село кроз историју*, Преглед, св. 195/1940, стр. 144—145.

⁽¹³⁾ Circularerlass der Landesregierung betreffend die Bemessung der Tretina und die Zehntbeschreibungen, *Sammlung*, I, стр. 514—515.

⁽¹⁴⁾ Verordnung der Landesregierung Wegen Zuziehung der Grundherrn und ihrer Kmeten zu den Zehntbeschreibungen, *Sammlung*, I, стр. 526.

наплаћивана у натури. По овом закону, међутим, десетина је издавана у закуп и износила је 10% бруто прихода. Посљедње године пред окупацију, 1877, износио је порез од земљарине 5,263.442 круне, тј. двије трећине од укупног пореског прихода 7,747.081 круна (15). Већ 6. септембра 1878. командант окупационих трупа генерал Филиповић је издао наредбу о хитном сабирању десетине у сарајевском окружју (16). Аустро-Угарска је скоро од почетка наплаћивала десетину у новцу на основу процјене прихода од „десетинских комисија”, по цијенама које су се за поједине пољопривредне производе утврђивале сваке године (17). Рад ових „десетинских комисија”, тј. десетара и десетинских процјенитеља био је скопчан са многим злоупотребима. Зато су десетари били веома омрзнути у народу. Сељаци у једној жалби упућеној цару, 6. марта 1884, називају десетара „наш крвопија” (18). И сама аустро-угарска управа је налазила, да десетина и начин њеног процјењивања има крупних економских недостатака, јер не узима у обзир трошкове производње, па је интензивнији и рационалнији рад више опорезован. Тиме десетина спрјечава унапређење господарства и конзервира екстензивни начин привређивања (19).

Остали непосредни порези остали су исти као и за вријеме османске управе: земљишна и шумска такса, сулус вергија (верги), кућарина, такса на кућну кирију, доходарина, такса на ситну стоку и точарина (20). Порески притисак и оптерећење у БиХ расли су од почетка аустро-угарске управе. Укупан износ свих пореза достигао је 1904. године 17,095.000 круна (21), што је за 10 милиона више него у посљедњој години османске управе. Највећи део пореза отпао је на десетину, која је нпр. 1904. године износила 9,198.000 круна (22). Исте године чист приход државног монопола износио је 7,677.680 круна (23), из чега се види да је главни фискални терет у БиХ подносио сељак у виду непосредних пореза.

Земаљска влада је 18. априла 1880. издала наредбу којом се регулишу спорни случајеви, уколико кмет не испуњава аграрне обавезе. Утврђени су рокови у којима кмет мора предати производе или дати накнаду у новцу. Предвиђен је и начин егzekутивног извршења кметовских обавеза (24).

(15) Ludwig Dimitz, *Die forstliche Verhältnisse und Einrichtungen Bosnien und der Herzegowina*, Wien 1905, стр. 81.

(16) *Босанско-херцеговачке новине*, бр. 3, 8. IX 1878.

(17) Др Мехмед Спахо, *Финанцијске прилике Босне и Херцеговине од 1878. до 1918.* Календар „Народна узданица”, II/1934, стр. 93—94.

(18) Т. Г. Масагук, *Говор у аустријској делегацији о Калајевом режиму у Босни* (18. и 19. X 1892.). Објављен као додатак књизи Анте Малбаше, *Хрватски и српски национални проблем у Босни за вријеме режима Венјамина Калаја*, Оснјек 1940, стр. 103.

(19) *Извјештај о управи БиХ 1906*, Издао ц. и кр. Заједничко министарство финансија, стр. 387.

(20) Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, Лајпциг 1914, стр. 767—776.

(21) Борбе Крстић, *Аграрне прилике БиХ*, у књизи, *БиХ као привредно подручје*, Сарајево 1938, стр. 127.

(22) *Извјештај о управи БиХ 1906*, стр. 397.

(23) Б. Крстић, *Аграрне прилике БиХ*, стр. 127.

(24) *Verordnung der Landesregierung betreffend das Vorgehen der Behörden bei der Abrechnung und Einhebung der rückständigen grundherrlichen Abgaben*, *Sammlung*, I, стр. 516—519.

Због великог броја неријешених спорова Земаљска влада је 19. септембра 1881. донијела наредбу о ликвидирању заосталих аграрних обавеза. По овој наредби застаријева право на тужбу за неисплаћени хак до 31. децембра оне године која слиједи иза године доспјећа хака (тј. жетве) ⁽²⁵⁾. Посебном наредбом од 8. децембра 1895. Земаљска влада је регулисала аграрни парнични поступак ⁽²⁶⁾. Већ прије тога, одређено је да су котарски уреди првостепена власт у аграрним споровима између земљовласника и кмета ⁽²⁷⁾. Котарски уреди морају пописати и имати у виду све локалне аграрноправне обичаје. Аграрни поступак води старјешина котарског уреда, односно испоставе. Другостепена власт је сама Земаљска влада, против чијег рјешења нема даљег правног лијека. Владином наредбом 26. јануара 1909. одређено је да аграрним расправама морају присуствовати четири „аграрна присједника”, по двојица од стране власника и кметова. Присједници, чије је звање почасно и које на годину дана бира котарско вијеће, имали су одлучујуће право гласа ⁽²⁸⁾. Да би се што једноставније вршило давање, утуживање и досуђивање хака, издала је Земаљска влада 31. маја 1905. наредбу о ликвидацији аграрних подавања, којом је регулисан начин одмјеравања и преузимања хака ⁽²⁹⁾.

И поред ових мјера, број аграрних спорова био је огроман. Земаљска влада је од 1. августа 1880. водила статистику аграрних спорова, која је први пут објављена 1908. године. Од 1880. до 1904. ријешене су укупно 200.543 аграрне парнице ⁽³⁰⁾. Вјероватно да је у овом периоду остало неријешених најмање 50.000 парница, пошто се наводи, да је, нпр. 1905. године заподјенуто 17.995 парница, од којих је 13.160 ријешено док је 4.835 парница (нешто више од четвртине) остало неријешено. У периоду 1895—1904. просјечно је остало 3.405 неријешених парница ⁽³¹⁾. Истовремено, стално је растао број оврха. Од укупног броја ријешених спорова у времену 1880—1904, скоро једна четвртина је присилно извршавана. Само 1904. године било је 3.508 оврха, што је представљало скоро половину свих ријешених парница. Ауторитет власти показује и чињеница, да је од 1880. до 1904. на 200.543 ријешене парнице, само у 15.062 случаја поднијета жалба на првостепену пресуду ⁽³²⁾.

Очигледно, да је Аустро-Угарска жељела, бар привремено одржати status quo у аграрним односима. Међутим, вршене су и одређене припреме и студирања за радикалније рјешење аграрног питања. О аграрним односима расправљала је Босанска комисија на неколико својих сједница

⁽²⁵⁾ Наредба Зем. владе за БиХ гледе утуживања и ликвидирања заосталих аграрних подавања, *Сборник закона и наредаба*, 1881, стр. 433—434.

⁽²⁶⁾ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, стр. 317.

⁽²⁷⁾ Наредба о устројству и дјелокругу котарских уреда и околних области у БиХ, *Сборник закона и наредаба*, 1882, стр. 426.

⁽²⁸⁾ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, стр. 317.

⁽²⁹⁾ Наредба о ликвидацији аграрних подавања, *Гласник закона и наредаба за БиХ*, XII/1905, стр. 101—105.

⁽³⁰⁾ *Извјештај о управи БиХ 1908*, стр. 11.

⁽³¹⁾ *Исто*, стр. 11—12.

⁽³²⁾ *Исто*, стр. 11.

крајем 1878. и почетком 1879. године (33). У децембру 1879. одржана је у Сарајеву аграрна конференција, на којој је реферисао владин секретар др Милаутин Кукучевић (34). Конференција се подијелила на већину и мањину, које су поднијеле одвојене промеморије о аграрном питању. Већина је била за обавезни откуп кметова (35), а мањина за факултативни откуп (36).

Марта и септембра 1880. одржана су у Бечу савјетовања, једно и под царевим предсједништвом, о аграрном питању. Посебно је значајан реферат, који је о аграрним односима поднио Васић (Konrad von Wassitsch), бивши аустро-угарски генерални конзул у Сарајеву (37).

Међутим, на овим студирањима се углавном стало и аустро-угарска управа се у пракси оријентисала на добровољни откуп кметова (38). Влада је касније објашњавала да није приступила кодификацији материјалног аграрног права, да га „не претопи из пуког обичајног права у круту форму непромјенљивог легалитета, те да тако отежава будући му развитак”. Поред тога, Влада се плашила да би наглим рјешењем аграрног питања, а у недостатку средстава, којима би помогла и сељака и агу, и један и други брзо постали жртве капиталистичке привреде. Из тих разлога она је одбацила сва друга рјешења и користила само једну мјеру, „да подпомогне и подупире кметове да се откупе гдје се то на рационалној основи може извести” (39).

Оваквим стањем, међутим, били су незадовољни и кметови и чифлук сахибије, који су стално подизали тужбе због неспровођења Саферске наредбе.

У циљу добровољног откупа кметова и помоћи сељацима, Влада је обновила среске припомоћне закладе, које су постојале у Босни још за вријеме османске управе. На иницијативу Осман Топал паше основани су у Босни 1866. године тзв. менафи сандуци, кредитне установе за помоћ сељацима. Менафи сандуци су постојали у 29 срезова, добро су пословали и њихов је укупан капитал пред окупацију износио 2,758.401 грош. Капитал се састојао од сакупљене хране која се касније уновчавала (40).

Аустро-Угарска је прихватила ову установу и скоро на истој основи изградила пољопривредне кредитне заводе познате под *Bezirksunterstützungsfonde*, који су основани у свим срезovima. Први такав завод основан

(33) Записник ових сједница објавио је Х. Капичић у књизи, *Аграрни односи у Босни и Херцеговини 1878—1918*, I, Грађа, Сарајево 1969, стр. 16—38.

(34) Referat über die Agrarangelegenheiten in Bosnien und der Herzegowina, *Аграрни односи у БиХ*, стр. 53—60.

(35) Beschlüsse der Regierung-Conferenz (als Promemoria) Majoritäts Votum, *Аграрни односи у БиХ*, стр. 53—60.

(36) Promemoria über die Agrarfrage in Bosnien und der Herzegowina, *Аграрни односи у БиХ*, стр. 60—73.

(37) Referat des k.u.k. Ministerialrathes C. Wassitsch über die bosnische Agrarfrage, *Аграрни односи у БиХ*, стр. 103—125.

(38) О Калајевом систему факултативног откупа кметова, види F. Schmid, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, стр. 324—329.

(39) Извјештај о управи БиХ 1906, стр. 49.

(40) Хамдија Крешеваковић, *Менафи сандуци — Пољоделске припомоћне закладе у БиХ 1866—78*, Календар „Народна узданица”, IX/1941, стр. 23—41.

је у Гацку 1886. Основни капитал дала је Влада, а повећаван је прилозима Владе и пореских обвезника. Већ 1892. године постојала су 32 оваква завода са укупним капиталом од 542.600 форинти. Када су 1898. основани заводи у свим срезовима, капитал се попео на 2,700.000 форинти ⁽⁴¹⁾. Укупан капитал 1914. године износио је 4,5 милиона круна, а сума реализованих зајмова 5,5 милиона круна. Зајмови су давани на обвезнице, а само је 250.000 круна било осигурано хипотеком ⁽⁴²⁾. Циљ завода је био двострук. Прво, да помогне сељацима у невољи зајмом у новцу, сјемену или алату; друго, да гарантује зајмове онима који желе да унаприједе своје посjede. Камата је код првих зајмова била 4, а код других 6²/₁₀.

Теоријски, ово је била добра установа, али је сељаци нису вољели. Разлог је био што је новцем директно руковао котарски предстојник. Новац је припадао Влади, па га није било онда, када је најпотребнији, у доба слабе жетве, јер је тада и Влада слабо стајала са новцем. Поред тога, зајмови су коришћени у политичке сврхе и могли су да добити само они који су по оцјени власти довољно лојални. Сељачки задругарски покрет, насупрот овим заводима није се све до 1907. године могао јаче развити.

Добровољни откуп кметова био је према томе, основ владине аграрне политике. Од 1879. до 1904. године откупиле су се потпуно или дјелимично 20.193 кметске породице. На име откупа исплаћено је власницима земље 12,953.959 круна ⁽⁴³⁾. Већину од ове суме обезбиједили су сами сељаци ⁽⁴⁴⁾. Иако је број откупа послје 1903. стално растао, у земљи је још 1910. године било 111.033 породица у већој или мањој мјери оптерећених феудалним обавезама ⁽⁴⁵⁾. Бечки професор др Карл Гринберг (Karl Grünberg) је израчунао да би уз дотадашњи темпо откупа, који је почивао на „слободној игри снага“ (freien Spiels der Kräfte) тек у првој четвртини 21. вијека настало кметских односа у Босни ⁽⁴⁶⁾.

Калајева управа је предузимала одређене мјере у циљу просвјештавања босанског села и увођења савремених метода привређивања. Земљска влада је уложила знатна средства у мелиорационе радове у разним крајевима БиХ, од којих је народ имао очигледне користи. Ради побољшања квалитета пољопривредне и сточне производње Влада је основала четири државне пољопривредне станице, већи број воћарских расадника, успјела је уједначити производњу житарица и увести нове методе у узгоју дукана ⁽⁴⁷⁾. Поред тога, Влада је насељавала њемачке, мађарске и

(41) Peter Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878—1918*, Seattle 1963, стр. 95.

(42) Б. Кристић, *Аграрне прилике БиХ*, стр. 139.

(43) *Извјештај о управи БиХ 1906*, стр. 50.

(44) Нпр. 805 породица које су се откупиле 1904. потрошиле су на то 794.095 круна, од чега 303.274 из сопствених средстава; само 194.374 обезбијеђено је зајмом од Земљске банке, а преосталих 386.447 из других јавних и приватних извора (*Извјештај о управи БиХ 1906*, стр. 51).

(45) *Резултати пописа живљења у БиХ од 10. X 1910*, Сарајево 1912, стр. LXXXIII.

(46) *Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und Herzegovina*, стр. 67.

(47) Ближе о томе, Никола Јарак, *Пољопривредна политика Аустро-Угарске и земљорадничко задругарство*, Грађа, Сарајево 1956, стр. 288. Упореди и, *БиХ као привредно подручје*, Сарајево 1938, стр. 430.

друге колонисте, не само ради колонизације Босне него и као примјер и подстицај босанском сељаку, да брже прихвата нове методе у пољопривреди (48). Међутим, све ове мјере биле су испод стварних потреба босанског сељака који је у огромној већини вегетирао на ивици егзистенцијалног минимума.

Калајев насљедник на положају заједничког министра финансија, Иштван Буријан је у првим иступима изјавио да не мисли много одступати од политике свог претходника. На приговоре у Делегацијама, да је аграрно питање основни узрок немира и несигурности, па према томе разлог и оправдање окупације Босне и Херцеговине, Буријан је одговарао, да је то истовремено тачно и није тачно. По њему, узрок немира је у рђавој примјени закона, а не у самом закону, у злоупотреби права од стране ага и бегова, а не у самом њиховом праву. Задатак је аустро-угарске управе, према томе, да штити подједнако и господара земље и кмета и спријечи њихову обострану злоупотребу аграрног правног односа. По Буријановој оцјени то је управо постигнуто. Заштићен је кмет, а и бег, што истовремено значи да је и ограничен. Међутим, законска права бегова не могу се окрњити. Радикално ослобођење кметова не може се спровести, јер захтијева огромне суме, 200—300 милиона круна које земља није у стању обезбиједити (49). Према томе, Владина аграрна политика састојаће се и даље у благонаклоном ставу и помоћи при добровољном и постепеном откупу кметова.

Примјетна је тенденција Буријанове управе да зајмовима од Земаљске банке повећа добровољни откуп кметова. За вријеме Калајевог режима удио земаљских зајмова у укупној суми откупа био је незнатан. Већину средстава обезбијеђивали су сами сељаци или уз помоћ других јавних и приватних извора. Већ прве године своје управе Буријан је више него удвостручно суму земаљских зајмова кметовима за откуп. Док је Земаљска банка 1903. партиципирала у укупној суми откупа са свега 44.560 круна, тај износ се 1904. повећао на 104.374 круне (50). Од 1907. највећи дио откупне суме обезбјеђује Земаљска банка својим зајмовима. Те године откупиле су се 1354 кметске породице за укупну суму од 1,554.909 круна. Од тога Земаљска банка је обезбиједила 841.780, сами сељаци 547.375, а 165.754 круне отпада на остале изворе (51). И сљедеће, 1908. године Земаљска банка је обезбиједила за откуп 880.442 круне, према 497.494 самог сељачког и 190.367 другог капитала (52).

(48) Фердо Хауптман, *Регулисање земљишног посједа у БиХ и почеци насељавања страних сељака у доба аустро-угарске владавине*, Годишњак Друштва историчара БиХ, XVI/1965, стр. 151—171.

(49) Енвер Реџић, *Прилози националном питању*, Сарајево 1963, стр. 40. У неким домаћим круговима тврдио се да је укупна вриједност кметовске земље и припадајућих бегачких шума 160 милиона круна. Велики дио те суме влада је могла обезбиједити јер је за изградњу стратегијске источне жељезнице издала 100 милиона круна. (*Српска ријеч*, бр. 61, 1/14. V 1905).

(50) *Извјештај о управи БиХ 1906*, стр. 51.

(51) *Извјештај о управи БиХ 1908*, стр. 13.

(52) *Извјештај о управи БиХ 1909*, стр. 15.

Ову праксу добровољног откупа кметова уз помоћ Владе, санкционисао је најзад Босански сабор Законом од 13. јуна 1911. о давању зајмова за добровољно откупљивање кметовских селштва у Босни и Херцеговини⁽⁵³⁾. По овом Закону, уколико би се ага и кмет добровољно споразумјели о откупу, Влада је била обавезна да осигура откупну суму у виду зајма, чији рок отплате није смио бити краћи од 30 нити дужи од 50 година. Зајам се враћао у полугодишњим анuitетима.

Поред убрзања откупа кметова, Буријанова администрација је предузела и друге мјере у циљу побољшања положаја селаштва. Пошто је начин одмјеравања десетине био скопчан са многим злоупотребама, а поред тога погодовао је конзервирању екстензивне пољопривреде, то се сматрало, да се десетина мора замијенити модерним законом о земљарини. Међутим, оцјењивало се да „још нису прилике за ту реформу“⁽⁵⁴⁾. Ипак је 1905/6. године десетина претворена у „десетински паушал“, што је био један прелазни стадиј између десетине и модерног земљишног пореза. Паушалирањем десетине није промијењена суштина пореза него само начин убирања. Умјесто да се десетина процјењује и мијења сваке године, новим системом одређена је просјечна десетина или десетински паушал за десет година који ће се давати са једног земљишта или једне парцеле. Тиме су онемогућене злоупотребе и стални сукоби између десетара и селяка. Забиљежено је да су селаци када је уведено паушалирање десетине, тукли, бацали у воду или спаљивали лутке од сламе, које су представљале посљедње процјенитеље⁽⁵⁵⁾. Овом реформом селяк је подстакнут на интензивно привређивање, па је његов положај у сваком погледу олакшан и побољшан.

У области шумског посједа, односи су остали скоро потпуно несребени. Продором индустрије и капиталистичке експлоатације веома је порасла вриједност шумског посједа. Три стране, држава, ага и селяк, настоје захватити што више шума. По османском закону из 1869. године, сеоско становништво се могло слободно служити државном шумом за своје кућне потребе и за продају горивог дрвета и грађе у граду. Потребима села служиле су и простране општинске шуме. Аустро-угарска власт је, међутим, лишила селяке сервитутских права на државним шумама. Поред тога, приликом увођења катастра, власт је знатно сүзшла границе општинских шума. На исти начин држава је стегла границе сеоских испаша и необрађених ледина (мевата). Захваљујући хватању општинских испаша и шума (тзв. мера и балталика) ерарни посједи су обухватили преко једне половине укупне површине земље⁽⁵⁶⁾. То је довело до бројних шумских прекршаја који су строго кажњавани глобом или присилним радом. Незадовољство селяка због одузимања општинских шума било је тако велико, да је и сама Земаљска влада закључила, да ништа није „тако прешно“

(53) *Гласник закона и наредаба за БиХ, XIX/1911, стр. 171—179.*

(54) *Извјештај с управе БиХ 1906, стр. 388.*

(55) Dr H. Lanter, *Die fakultative Kmetenablösung in Bosnien und der Herzegowina, Oesterreichische Rundschau, XXVI/1911, Heft 1, 1. X 1911, стр. 8.*

(56) А. Бабих, *Босанско село кроз историју, стр. 146—147.*

него да се што прије учини „генерална диоба међу ераром и народом“ (57). Влада је поднијела пројект Закона о мерама и балталицима чија је сврха била да се општински пашњаци издвоје из државне својине, те да се државна шума ослободи свих права службености која су дотад признавана сељацима. Босански сабор је усвојио овај Закон, али како је ускоро избио рат, то он није ступио на снагу, иако су господарске потребе села одавно захтијевале спровођење његових одредаби.

Новембра 1913. сарајевски адвокат Данило Димовић је уз подршку заједничког министра финансија Билинског изашао са пројектом снижења каматне стопе за кредите за откуп кметова. Овај пројекат је био тако постављен да се у крајњем циљу постепено пређе на обавезни откуп кметова. Влада је прихватила Димовићев програм, јер је било очигледно, да су резултати двогодишње примјене закона о факултативном откупу доста скромни (58). Поред тога, Влада је цијенила, да су учвршћењем анексије, а посебно након балканских ратова и слома европске Турске промијењене и унутрашње и спољне околности Босне и Херцеговине, и да се, према томе, може ићи нешто одлучније него до тада у раширивању аграрних односа. Избијањем рата 1914. године пресјечена је ова еволуција у регулисању и рјешавању аграрног питања.

Др Мустафа Имамовић

РЕЗЈУМЕ

Регулирование аграрных отношений в Боснии и Герцеговине в 1878—1914 гг

Австро-Венгрия после прихода в Боснию и Герцеговину в 1878 г. обратила значительное внимание регулированию аграрных отношений. Хотя аграрный вопрос являлся основной экономическо-социальной проблемой Боснии и Герцеговины и основной причиной волнений в этом крае, Австро-Венгрия однако не предприняла никаких радикальных мер для его разрешения. Новая власть в Боснии и Герцеговине избрала медленный эволюционный путь решения аграрного вопроса. Она опасалась, что чересчур успешное решение аграрного вопроса повлечет за собой крупные экономические и демографические потрясения в Боснии и Герцеговине и создаст угрозу ее положению в этой провинции. Было задержано османлийское реформированное аграрное право, а капиталистические элементы получили свое дальнейшее развитие. Австро-венгерские власти рядом нормативных мер стремились к сохранению и строгому обеспечению существующих аграрных отношений с указанием помощи в постепенном факультативном выкупе оброчных крестьян. Подобная политика принесла весьма скромные результаты и Австро-Венгрия вступила в Первую мировую войну с несколькими десятками тысяч семейств оброчных крестьян в Боснии и Герцеговине.

(57) Б. Крстић, *Аграрне прилике БиХ*, стр. 80.

(58) Dr Georg Grassl, *Zwei Jahre fakultativer Kmetenablösung in Bosnien und der Herzegovina*, Wien 1914, стр. 20+XI табела.

SUMMARY

Regulation of the agrarian relations in Bosnia and Herzegovina from 1878 till 1914.

Austro-Hungaria, from the moment of its arrival in Bosnia and Herzegovina, dedicated considerable attention to the regulation of the agrarian relations. Even though the agrarian question was the main economic and social problem in Bosnia and Herzegovina, as well as the principal reason for the agitation in this province, Austro-Hungaria did not undertake radical measures to settle this problem. The new government in Bosnia and Herzegovina adopted a slow evolutive way for the settlement of the agrarian question. Austro-Hungaria was fearing that by a sudden settlement of the agrarian question would create big economic and demographic disorders in Bosnia and Herzegovina, and that would harm her position in this province. The reformed Osman agrarian law was receipted and then slowly developed in capitalistic forms. Austro-Hungarian administration, with a number of normative measures, made efforts to ensure severe respect of the existing agrarian relations by aiding a gradual facultative ransom of villeins. This policy gave very modest results, and immediately before the first world war Austro-Hungaria had over ten thousand villein families in Bosnia and Herzegovina.

RÉSUMÉ

Le règlement des rapports agraires en Bosnie-Herzégovine de 1878 à 1914

Dès son établissement en Bosnie-Herzégovine en 1878 l'Autriche-Hongrie a consacré une attention soutenue au règlement des rapports agraires. Quoique, cependant, la question agraire était le problème économique-social principal de la Bosnie-Herzégovine et la cause essentielle des troubles qui ont surgi dans cette province, néanmoins l'Autriche-Hongrie n'a pris aucune mesure radicale pour régler cette question. Le nouveau pouvoir en Bosnie-Herzégovine a choisi la voie évolutive lente pour le règlement de la question agraire. L'Autriche-Hongrie craignait qu'un règlement brusque de la question agraire ne provoque de grands bouleversements économique et démographiques en Bosnie—Herzégovine, ce qui pouvait mettre en danger sa situation dans cette province. Le droit agraire réformé a été adopté et progressivement ses éléments capitalistes se sont développés ultérieurement. L'administration austro-hongroise s'est efforcée à assurer par une série de mesures le respect rigoureux des rapports agraires existants, en favorisant le rachat facultatif graduel des serfs. Une telle politique a donné des résultats assez modestes et l'Autriche-Hongrie est entrée dans la Première guerre mondiale avec plusieurs dizaines de milliers de familles serbes en Bosnie-Herzégovine.

„ВЕЛИКИ” И „МАЛИ” РАТНИ ПРОГРАМ НИКОЛЕ ПАШИЋА (1914—1918)

Тврђење, које се провлачи кроз нашу историјску литературу, да је током првог светског рата, када се водила акција за стварање Југославије, председник српске владе и шеф Радикалне странке Никола Пашић имао за Србију два различита ратна програма: „мали” (свесрпски или великосрпски) и „велики” (српско-хрватско-словеначки), — то тврђење прва је изнела, иако не тако изречно, чешка историчарка Милада Паулова 1925. године. Паулова је у Пашићевом политичком држању и у његовим поступцима за време рата видела једну еволуцију: првих дана рата, чим се усудио да изиђе пред јавност с позитивним ратним програмом Србије, Пашић је — вели Паулова — помишљао на Велику Србију (тј. на „мало решење”), али није био ни против проширења Србије Хрватском (и, мада мање и ређе, Словенијом), да би на крају рата, пошто се сударио с реалношћу постојања посебности и различности између Срба и Хрвата као и са жељама нарочито хрватских политичких представника, дошао на идеју да Хрватима, после њиховог ослобођења од Аустро-Угарске, треба дати право самоопредељења (то јест „да би — како је то формулисала Паулова — у листопаду г. 1918. дошао онамо, гдје је био Радић у ожујку год. 1923”). Кроз читаво дело М. Паулове о Југословенском одбору провлачи се, као „лајт-мотив”, теза — доста уопштена и упрошћена — о сукобу две идеје и два метода уједињења: српске и југословенске: „српска’ државна мисао и гвернементална политика укрстиле су се с ’југословенском’ идејом и револуционарном тактиком Југословенског одбора” (1).

Слично нешто као и Паулова, тврдио је и Пашићев блиски сарадник почетком рата (његов помоћник у Министарству иностраних дела, потом посланик Србије у Лондону, али који се временом све више удаљавао од Пашића, и чак му се супротстављао) Јован М. Јовановић: „Председник српске владе — сведочи Јовановић 1930. године — давао је изјаве и дипломатски радио на ослобођењу и уједињењу свих Срба, Хрвата и Словенаца, али није био убеђен да је то и могуће и да је уопште такво уједињење практично изводљиво. У основи, он се највише надао уједињењу Србије и Црне Горе и српских крајева, са доста морске обале. Што год се рат више ближио крају, то је његово унутарње и право осећање бивало

(1) М. Паулова, *Југословенски одбор*, Загреб 1925, 28, 29, 398—399, 469.

јаче" (2). Другим речима: по Ј. М. Јовановићу, „мали програм" (тј. Велика Србија) био је вазда Пашићев прави програм и његова интимна жеља („његово унутарње и право осећање") и оно је у њега крајем рата бивало све јаче, али је ипак Пашић, без обзира на своје интимно уверење, радио, дипломатски и политички, на остварењу „великог програма", тј. на стварању краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Е. Оман (Emil Naumant) је 1930, као и пре њега Паулова, мислећи пре свега на Пашића, говорио о уједињењу у етапама, дозираном, као идеалу многих зрелих, већ седих глава у Србији: Велика Србија најпре, Србо-Хрватска потом, Југославија најзад (3).

У новијој, послератној литератури Васа Чубриловић писао је (1958) о југословенском, али вазда хегемонистичко-просрпски усмереном, ратном програму Николе Пашића: „Често се говорило — вели Чубриловић — да је Никола Пашић хтео Велику Србију. Мислимо, уколико се под тим мисли на државу која би обухватала само Србе, да није тачно. Међутим, изван сваке је сумње да је радио да у будућој југословенској држави Србија и Српство имају превагу" (4). Десет година касније, 1968, на научном скупу поводом 50-годишњице распада Аустроугарске монархије и стварања југословенске државе, одржаном у ЈАЗУ у Загребу, Чубриловић се вратио на питање Велика Србија или Југославија, тврдећи поново да је српска влада била начелно за уједињење, „али се притом новима у нашим земљама". Том приликом Чубриловић је подсетио на то прилагођавала политици својих великих савезника и њиховим ратним плановима да је југословенско решење било у извесном смислу нужност за српску владу; њиме је она решавала српско национално питање у целини. „Ако је хтела да око себе окупи у једну државу цео српски народ [тј. Велику Србију], она је неминовно морала ићи стварању једне национално и верски мешане државе [тј. Југославије]. Током векова и својим расељавањем српски народ се измешао са шест других словенских и несловенских народа у југоисточној Европи". Осим тога, за „велико решење" говорила су и „историјска искуства последњих векова [...] да је тешко малим државама на Балкану извојевати и одбранити своју независност. Стога, као први услов за добијање и одбрану своје независности српски народ је морао тражити основу за споразум и сарадњу најпре са другим јужнословенским народима, а после и са осталим народима у југоисточној Европи. А то је тражило напуштање уско српске државне мисли и прелазак на ширу југословенску националну и државну концепцију" (4a).

Најзад, Драгован Шепић, је, углавном у два маха, помињао Пашићево „велико" и „мало решење". У расправи „Српска влада и почети Југословенског одбора" Шепић је 1960. године сматрао да су и српска влада и Пашић „додуше жељели уједињење свих јужнословенских, не само српских земаља Аустро-Угарске са Србијом, и то у максималним грани-

(2) Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе СХС*, III, Београд 1930, 82.

(3) E. Naumant, *La formation de la Yougoslavie*, Paris, 1930, 683.

(4) В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 462.

(4a) *Научни скуп у поводу 50-годишњице распада Аустро-угарске монархије и стварања југословенске државе*, Загреб 1969, 86—87.

цама, али су били спремни да се помире и с дјеломичним рјешењем, и с остварењем 'малог програма', који је обухваћао Босну-Херцеговину, Далмацију, Сријем, Славонију и Војводину. Тај се програм увијек држао у резерви за случај да прилике не дозволе остварење великог програма" (5). Слично је Шепић тврдио и десет година касније, у својој докторској дисертацији, у којој је написао: да је „мало решење“ (по коме би се Србији имале прикључити само територије с већином српског становништва и оне у којима живе Срби помешани с Хрватима) за Пашића било основно и минимум од којег се не може одступати; то недоступно „мало решење“ Пашић је држао увек у резерви; он „није смео доводити у питање оправданост српских граница из 'малог програма', и због првог (тј. великог) компромитирати други (тј. мали програм)" (6). Шепић, дакле, сматра да је Пашић увек имао на уму и увек држао у резерви „мали програм" те да је тај програм за Пашића био основни и недоступни.

Мада, као што се из изложеног може закључити, не постоје битније, суштинске разлике међу ауторима које смо горе, примера ради, навели. — чини нам се да би питање Пашићевог тзв. „великог" и „малог" ратног програма ипак заслуживало да се још једном постави и ближе претресе, те да се учини покушај да се нађу одговори на питања: какав је током рата био стварни однос између Пашићевог „малог" и „великог" програма; да ли је „мали" програм доиста увек служио Пашићу као резерва, и када је, у којим ситуацијама, за време рата Пашић доводио у питање владин и свој програм уједињења Србије с хрватским и словеначким земљама? Даље, да ли је Пашићев „мали" програм био само Пашићев; да ли је, и ко још осим Пашића, у Србији био за то решење, тј. за Велику Србију? Најзад, шта се обично тражило одн. које су се све територије подразумевале под Великом Србијом?

Могу, можда, ова питања, или нека од њих, изгледати не тако значајна, или одвећ детаљистичка, а, с друге стране, може се чинити да се њима, везујући их за Пашића, овоме придаје претерано велики значај: као да је он не само спроводио него и одређивао спољну политику Србије, иако су стварно ту политику одређивале и неке међународне политичке снаге као и више других унутрашњих друштвено-политичких фактора. Међутим, и кад се све то држи на памети, не сме се ипак губити из вида нити се може порећи да су ставови Николе Пашића, за све време првог светског рата председника српске владе и истовремено министра иностраних дела, као и његов удео у креирању националне политике српске државе, несумњиво били веома значајни, па вероватно често и одлучујући.

I.

Ако загледамо у прератну, па и ону најранију, политичку прошлост Николе Пашића, ми ћемо га наћи вазда окупираног другим, не југосло-

(5) Д. Шепић, *Српска влада и почеци Југословенског одбора, Хисторијски зборник*, XIII/1960, бр. 1—4, 9.

(6) Д. Шепић, *Италија, савезници и југословенско питање 1914—1918*, Загреб 1970, 102, 105.

венским, национално политичким плановима: од почетака оснивања Радикалне странке осамдесетих година прошлог века па до почетка друге деценије XX века Пашић и његова странка били су стално у спољној, националној политици свесрпски и балкански (а у прво време, посебно, и пробугарски) оријентисани. У спољнополитички програм Радикалне странке од 1881. Пашић и његови другови унеће као циљ странке помагање и подржавање неослобођених делова српства, и савез и братство с балканским народима а пре свега са Црном Гором и Бугарском (7). Петогодишњи Пашићев боравак у Бугарској, која му је пружила политичко уточиште 1883—1888. године, као да је још више учврстио његову пробугарску и балканску, антитурску усмереност. Пошто је већ тада, из Бугарске, успоставио прве везе с панславистичким круговима у Русији, Пашић се временом све више и одлучније окретао према тој великој словенској земљи. У Русији Пашић је видео велику и моћну силу чија је спољна политика одвајкада имала као један од главних својих циљева освајање мореуза и Цариграда, и која је, у склопу те своје империјалистичке политике показивала (више но друге, западне капиталистичке силе — Енглеска и Француска) интересовања за Балкан с његовим путевима за Средоземље (8), као и одређено разумевање и помагање антитурских, национално-ослободилачких тежњи Бугарске, Црне Горе, Србије и других балканских земаља. Боравећи у Русији фебруара 1890. у својству председника српске Народне скупштине и председника београдске општине, па јула 1891. у пратњи краља Александра и његовог намесника Ристића, потом једно време 1893—1894. као посланик Србије у Петрограду, Пашић је проширио и учврстио своје везе и са званичним факторима Русије и добио од њих одређена обећања помоћи за Србију. Његова приврженост Русији биће вазда дубока, трајна и скоро безусловна, почев од тада па за све време постојања царистичке Русије. Ослањајући се првенствено на Русију, Пашић ће у релативно дугом раздобљу радикалских влада после мајског преврата 1903. водити балканску политику, политику чији је крајњи циљ за Србију био њено ширење према југу, проширење граница српске државе Старом Србијом (тј. Санџаком и Косовом) и Македонијом; после многих тешкоћа и сметњи та ће политика бити крунисана образовањем балканског савеза и победом балканских држава над Турском.

Укратко: за Пашића се може рећи, да као што је то већ рекао Е. Оман, да је њега његова прошлост лоше припремила за улогу реализатора југословенства (9). Све до балканских ратова Пашић је у основи био и остао балкански човек; политичар, проруски оријентисан, који је у спољној, националној политици Србије решавао балканска питања и тражио балканска решења.

(7) Народна радикална странка. I програм, II статут, Београд 1882, 9—10.

(8) Ближе о томе: М. Е к м е ч и ћ, *Русија и Балкан 1914, Летпис Матице српске*, мај 1971, 542 сс

(9) Е. Н а u t a n t, н. д., 724: „Чињеница је да је њега (Пашића) његова прошлост лоше припремила за улогу реализатора југословенства, али се не би смело тврдити да су његови противници били припремљени боље од њега: њихов тврдокорни 'исгоризам' и њихова вера да су супериорнији у свом 'европензму' оптерећивали су их ништа мање него њега његов 'балканизам'”.

Међутим, у поменутом раздобљу после 1903. године у коме је Пашић најчешће и најдуже био на власти у Србији водећи балканску политику, југословенска идеја добиће значајније у снази и распрострањености у готово свим југословенским земљама Аустро-Угарске; Србија постаје земља која све више привлачи не само готово сву омладину већ и многе друге интелектуалне и остале слојеве и групе југословенског становништва Аустро-Угарске. У исто то време у Србији се била појавила такође једна југословенска струја, чији је центар био клуб, читаоница и лист „Словенски југ“ и која је, радећи на узајамном упознавању и зближавању јужних Словена, истакла јавно и захтев за њиховим уједињењем. Како се Н. Пашић односио према том новом таласу југословенства у Србији и ван ње, до балканских ратова и после њих?

У покрету „Словенски југ“ главну реч водили су у почетку београдски студенти, а потом (после 1906) млађи интелектуалци страначки неодређени или страначки ангажовани, претежно самостални радикали. Пашић и његови старорадикали нису се ничим јавно истицали у том покрету нити су се у њему иоле запажено активније ангажовали, свакако првенствено због својих позиција у власти ⁽¹⁰⁾.

Однос Пашићев према југословенском покрету почиње се мењати стварно тек 1913. године после ратних победа балканских савезника над Турском као и Србије над Бугарском. Тим догађајима из Пашићеве зграде балканске политике испала су била два битна угла камена: на противничкој страни Турска, јер је коначно ликвидирана као балканска држава, а на другој Бугарска, јер је после другог балканског рата за дуго отпала као могући пријатељ и сарадник Србије. С друге стране, балкански ратови донели су врло велики углед и ауторитет Србији као и јачање југословенског покрета у југословенским земљама Аустро-Угарске, а у Србији је тада, после балканских ратова — сведочи о томе и Сл. Јовановић као савременик — „цео свет сневао о скором распаду Хабсбуршке монархије и стварању једне велике Југословенске државе“ ⁽¹¹⁾. Та изразито пројугословенска атмосфера у Србији и ван ње у време и после балканских ратова свакако је утицала и на Пашића и допринела његовој преоријентацији и извесном његовом приближавању „великом“ програму тј. програму уједињења с Хрватима и Словенцима. Јован Цвијић, који је у то време сарађивао с Пашићем, тврдио је касније, после рата, у време кад се већ био разишао с Пашићем и љут на њега, да ни Пашић ни ко од његове партије није јасно разумео мисао јединства са Хрватима и Словенцима; „то су — тврди Цвијић у једној својој послератној забелешци

⁽¹⁰⁾ Један од оснивача клуба „Словенски југ“, тада студент а потом архитекта Коста Јов. Јовановић, тврдио је, додуше, 1926. да у време оснивања клуба нико са више трпљивости од Пашића није саслушао жеље југословенских омладинаца у Србији, нити их је ико боље од њега прихватио, те да се клуб „Словенски југ“ после 1909. коначно био определио за радикале (*Споменица Николе П. Пашића, 1845—1925*, Београд 1926, 94). Веродостојност тог тврђења, које потиче од једног радикала а објављено у радикалској споменици своје вођи, не би ипак требало доводити у сумњу, јер је Пашић, са својом познатом љубазношћу, могао дојста врло лепо примити југословенске омладинце, нарочито кад су му они саопштили да је њихов програм „уједињење Јужних Словена, али под именом и вођством Србије“ (на истом месту).

⁽¹¹⁾ С. Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор, Канада, 1962, 170.

— други спремали, и у Србији и ван ње”, а они (радикали) су „у једном моменту пошли за тим идејама, јер су видели да је то јака струја, којој се не може противити онај који жели да остане на власти” (12).

Било како било, изгледа, по свему судећи, да је Пашић доиста 1913. године био кренуо путем југословенских идеја јер је већ јуна 1913. са својим најближим сарадницима стављао у изглед својим друговима у Клубу радикалских посланика као следећи задатак Србије њену „борбу за ослобођење још неслободне браће преко Саве и Дунава” и њихово уједињење са Србијом, а јануара 1914. у аудијенцији у Петрограду обавештавао руског цара о стању југословенског покрета у југословенским земљама Аустро-Угарске наговештавајући му при том могућност евентуалног уједињења Хрвата и Словенаца са Србијом (13). У исто то време, тј. уочи првог светског рата, Пашићева приврженост Русији, и руска приврженост Пашићу, као да је достигла врхунац, судећи, између осталог, по томе што је, благодареди углавном само интервенцији Русије, из једног озбиљног унутрашњег политичког спора с краљем и официрима-црнорукцима као победник изишао Пашић, који је и даље задржао власт у својим рукама (14).

II

Аустроугарска објава рата Србији јула 1914. била је одлучујући, преломни моменат у Пашићевом југословенском опредељењу, за његов прелаз с „малог” на „велики” програм. Ни српска влада ни Пашић на њеном челу нису у том моменту желели ратни сукоб с Аустријом, јер им је од долазило прерано и у невреме, али кад је сукоб већ избио, за њих је он значао само две могућности у резултату: или пропаст Србије, или — пропаст Аустро-Угарске, а тиме и отворен и углавном трасиран пут за стварање Југославије. Почетак ратних непријатељстава с Аустро-Угарском као да је Пашићу избио из руку могућност да бира између Велике Србије (тј. „малог решења”) и Југославије (тј. „великог решења”); почетак ратног стања с Аустро-Угарском њега је неодољиво упућивао на „велико решење”. Друго је питање да ли се у том моменту то „велико решење”, тј. стварање Југославије, њему (Пашићу) свиђало или није свиђало; изгледа да је у то време он и даље био расположен пре и више за то да настави дотадашњи пут поступног увећавања и ширења Србије: да би се од Србије стигло до велике Југославије требало је — по њему — учинити бар још један или два претходна корака (у правцу ослобођења и потпуног уједињења српског народа), а требало је пустити и да још неко време протекне како би југословенска идеја боље sazрела у свим југословенским земљама. Али управо то Аустро-Угарска није хтела да допусти, пресекавши својим ултиматумом и објавом рата Србији свако евентуално двоумљење и код Пашића. Пашић није могао, ни смео да остави неискоришћеним пропаст Аустро-Угарске, која се могла предвидети како због снаге

(12) Архив Српске академије наука и уметности, 13484/1912(1); хартје Ј. Цвијића.

(13) Ближе о томе: Д. Јанковић, *Нишки декларација, Историја XX века*, зборник X, Београд 1969, 13—14.

(14) С. Јовановић, н. д., 166.

њених спољних, ратних противника (посебно богате Енглеске, „Велико Британске Аждаје“, како је он називао ⁽¹⁵⁾ и огромне, простране Русије у чију је непобедивост такође дубоко веровао), тако и због снаге њених унутрашњих непријатеља — словенских и других народа у њеним границама. Потенцијална пропаст Хабсбуршке монархије, која се почела помањати стварно већ с избијањем рата, коначно је и одлучно определила Пашића за „велики“ ратни програм. У ствари Аустро-Угарска је својом објавом рата Србији гурнула Пашића на пут „великог решења“, и он је кречу њиме, без обзира на то што му интимно и стварно, из поменутих разлога, није био склон.

Царска Русија, којој је Пашић такорећи одувек био најближи, била је, као и Пашић, више склона Великој Србији, која би требало да проиђе из рата, него Југославији; она, међутим, није била одлучно ни против „великог решења“, али је при томе увек и у првом реду настојала, што је била и Пашићсва жеља, да у будућој заједничкој југословенској држави њена савезница, православна Србија с Пашићем на челу, задржи доминантне позиције. Још у рану јесен 1914, Русија је, заједно с осталим чланицама Тројног савеза, понудила Србији територијално проширење, чак „несразмерне добитке“, као компензацију за Македонију коју је од Србије тражила за Бугарску. На такву неодређену понуду Русије и њених савезника, Пашић је, међутим, 4. септембра 1914. дипломатским путем одговорио одређеним тражењем „великог решења“: да се — захтевао је изречно — створи „једна јака југозападна словенска држава, у чији би састав ушли сви Срби и сви Хрвати и сви Словенци“.

То рано и одлучно опредељење Пашићево за „велики“ ратни програм Србије видљиво је нарочито у првом периоду рата, тј. од избијања рата до слома Србије у јесен 1915, а најјасније и најодлучније изражено је у Нишкој декларацији српске владе од 7. XII 1914. Ауторство Нишке декларације један од енглеских пријатеља Југословенског одбора, вероватно Ситон-Ватсон, још у току рата, а у време све оштријих сукоба између Одбора и Пашића, августа 1918, да би умањио заслуге Пашићеве, приписивао је српској Народној скупштини (иако Нишка декларација није била скупштинска одлука, већ владина изјава и њен програм прихваћен од стране скупштине): „г. Пашић — писао је Ситон-Ватсон у свом листу »New Europe« а у чланку „Србија има да бира“ — у име своје нове Владе, придружује се формално јавно програму националног уједињења и самосталности, како га је истакла Скупштина“ ⁽¹⁶⁾. После рата, М. Паулова је — мислимо, опет погрешно — повезивала ауторство Нишке декларације са самосталцима и, посебно, с М. Драшковићем, одричући га на тај начин Пашићу ⁽¹⁷⁾.

(15) Споменница Николе П. Пашића, 93.

(16) Д. Јанковић, — Б. Кризман (приредио), *Грађа о стварању југословенске државе 1. I — 20. XII 1918*, Београд 1964, I, 259.

(17) М. Паулова вели да је Нишку декларацију стилизовао Милорад Драшковић и предложио је Министарском савету где је прихваћена и с радикалне стране без отпора. Сам Пашић није преузео иницијативу да се дефанзивни српски програм (тј. одбрана Србије од аустроугарске агресије) замени народним (тј. „великим“ програмом) — *Југословенски одбор*, 48.

Међутим, ако би се евентуално и могло говорити о већем или мањем учешћу Н. Пашића у састављању и издавању Нишке декларације (мада о томе не постоје уверљивији подаци), не може се, по нашем мишљењу, уопште доводити у сумњу то да се Пашић у том раздобљу био већ одлучно определио за „велико решење”. Он се очигледно није само формално придружио туђим ставовима, већ је сâм био чврсто прешао с предатног „малог” на „велики” ратни програм. То је видљиво не само из његових већ поменутих, дипломатским путем постављених захтева великим савезницима, и из отворених изјава које је почетком 1915. у Нишу дао Ситону-Ватсону⁽¹⁸⁾ и Ф. Сүпилоу⁽¹⁹⁾ већ и из низа његових акција и поступака у вођењу спољне политике Србије; он је као министар иностраних дела 1914—1915. водио спољну, националну политику Србије имајући вазда на уму „велики”, југословенски програм, њиме инспирисан. Подсетимо се, примера ради, да је низ непријатељских покушаја сондирања терена за сепаратни мир са Србијом током 1914/1915. Пашић одбио не само зато што је непоколебљиво веровао у коначну победу сила Антанте већ највероватније и зато што је тежио Југославији, што је знао да без пуне победе сила Антанте над централним силама и без уништења Аустро-Угарске као државе не може доћи до стварања Југославије⁽²⁰⁾. „Ми смо стали на гледиште — говорио је, касније, Пашић у Народној скупштини Краљевине СХС, јуна 1923. — и имали смо такву политику, да овај рат водимо или за опстанак и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, или да ћемо пропасти. И нисмо хтели никакве друге понуде да примимо, које су ишле на то, да нас одвоје од наше браће Хрвата и од наше браће Словенаца”⁽²¹⁾. Подсетимо се исто тако да је у истом раздобљу Пашић био стварно и против обнове балканског савеза или бар да није довољно искрено радио на његовом остварењу, највероватније зато, и без обзира на разне тешкоће које су на том путу искрсавале, што се већ био стварно одлучио за „велико” тј. југословенско, а не више балканско, решење⁽²²⁾. Дале, разлоге због којих је Пашић инсистирао на задржавању савезничких односа Србије с Црном Гором, и поред многих спорова и често заострених међусобних односа, не треба тражити само у саветима Русије него и у томе што је Пашић био свестан да би евентуални разлаз Србије с Црном Гором, као национално најсроднијом и најближом Србији, био вероватно кобан за даљи рад на стварању заједничке државе Србије са Хрватском и Словенијом, у националном погледу знатно различитијим⁽²³⁾. И зато, пошто се већ једном био одлучио за стварање Југославије, Пашић је

(18) Ситон — Ватсон је саопштио А. Трумбићу да је и Пашић „за југословенску идеју, а не за српску у политичком смислу” (вид. Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914—1915*, Београд 1973, 257—258).

(19) Сүпило је, одушевљен, писао Трумбићу о томе како му је Пашић изјавио да је Србија спремна да се одрекне своје уске прошлости, онако како је то учинио Пијемонт, како је Пашић „сагласан са свима нашим видцима” и тсл. (као горе, 258).

(20) Ближе о томе вид.: Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914—1915*, 178 сс., 188.

(21) *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, ванредан сазив за 1923. год., I књига, Београд 1923, 396.

(22) Ближе о томе вид. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914—1915*, 136 сс., 146—147.

(23) Исто, 147 сс., 163.

у периоду 1914—1915. постајао узнемиреним кад год би чуо гласове о неповерењу или хлађењу односа између Југословенског одбора и представника Србије (зато је, на пример, септембра 1915. послао Ј. М. Жујовића у Лондон да умири чланове Југословенског одбора и стиша њихово незадовољство лондонским послаником Србије), или гласове о наводно сепаратистичким корацима Југословенског одбора, или уопште о неким плановима за тријалистичко преуређење Аустро-Угарске⁽²⁴⁾. Из истог разлога он је енергично иступио протестним нотама око и у време закључења Лондонског пакта с Италијом⁽²⁵⁾, а приликом давања начелног пристанка Србије на уступању Македоније Бугарској, Пашићева влада је августа 1915. поновила пред Скупштином Нишску декларацију, тј. поновила решеност Србије „да борбу за ослобођење и уједињење српско-хрватско-словеначког народа продужи уз своје савезнике по цену жртава неопходних за обезбеђење животних интереса нашег троименог народа“; то је, другим речима, значило: жртвовање Македоније ради југословенског уједињења; „великом решењу“ тј. решењу југословенског питања у целини српска влада дала је још једном предност над тзв. „малим решењем“⁽²⁶⁾.

Став сличан Пашићевом имали су и многи други политички и јавни радници Србије; као и Пашић, и они су јавно заступали „велики“ ратни програм као најцелисходнији у ситуацији ратом наметнутој, али су, неки од њих више а неки мање, жалили за „малим“ програмом, и у току рата, чим би им се учинило да југословенски политичари из Аустро-Угарске „теже за неким издвајањем“, предлагали Велику Србију саму за себе или као прву етапу на путу стварања велике јужнословенске државе. Божа Марковић, за време свог боравка у Паризу 1915, у разговору с Ј. М. Жујовићем, саопштио му је да су у земљи „неки — међу њима и Цвијић — хтели да се сада реши само српско питање, не тражећи Хрватску итд.. Рекох — записао је Ј. М. Жујовић о том разговору — да бих и ја волео да смо могли провести у миру бар једну деценију, док не сваримо нове крајеве, па после да довршимо уједињење Срба, иза кога би градили унију са Хрватском и Словеначком, па најзад и са Бугарском. Али кад нам је наметнут рат у коме Аустрија пропада, онда је боље решавати цео српско-југословенско-аустријски проблем, као што га је и влада енуцирала“⁽²⁷⁾. Ј. Цвијић, кога Жујовић помиње (а према саопштењу Б. Марковића) као присталицу „малог“ решења, писао је у једном свом извештају Пашићу, из Лондона маја 1915, да, по његовом мишљењу, „ако се учини да ће Хрватска бити одвојена, онда (треба) одмах почети радити за осигурање познате уже линије са Сремом и делом Славоније, поред осталих земаља“⁽²⁸⁾. У Лондону српски посланик М. Бошковић бринуо је о томе да српска влада не призна, ни непосредно ни посредно, да су Далмација и Славонија хрватске земље⁽²⁹⁾, јер би се у случају ако дође до остварења „малог“ програма после рата нашао у неугодној ситуацији да од савезни-

(24) Исто, 501; 504; 522.

(25) Исто, 503.

(26) Исто, 508.

(27) Архив Србије: Дневник Ј. М. Жујовића, стр. 4.

(28) Код Јанковића, Србија и југословенско питање 1914—1915, 297.

(29) Исто, 218, 499.

ка тражи за себе, као српске, земље које је пре тога признала Хрватима као њихове. Насупрот томе, Стојан Протић је пред Б. Вошњаком у Нишу говорио о српским и хрватским земљама, али Далмацију није убрајао у српске него у хрватске земље⁽³⁰⁾. Ни Пашић ни Цвијић, који је Пашићу помињао „познату ужу линију“, ни ко други, нису, колико је нама познато, у периоду 1914—1915. јавно изнели, ближе ни одређеније, шта тј. које територије подразумевају под „малим“ програмом тј. под Великом Србијом. То, разуме се, није случајно; Пашић, одређен у то време одлучно за „велико решење“, није хтео ништа да јавно изнесе и образложи „мали“ програм, он је „више допуштао да се верује, да он има један српски програм, него што је покушавао да га јавно развије“⁽³¹⁾, и ту могућност он је само повремено, из политичко-тактичких разлога, наговештавао Југословенском одбору, а и Енглеској, која је тај Одбор подржавала.

III

Фебруарска револуција 1917. у Русији озбиљно је уздрмала Пашићеву концепцију „великог“ ратног програма. Та његова концепција заснивала се на уверењу да ће царска Русија одлучујуће подржати и помоћи остварење великог ратног програма Србије, уз обезбеђење водеће улоге Србије у будућој великој држави⁽³²⁾, јер је, као што смо већ поменули, Русија била највише заинтересована за Балкан, више од Француске и од Енглеске, за коју се могло претпоставити да ће (по својим антируским интересима) бити ближа Хрватима и њиховим претензијама. Сада без царске Русије и њене подршке, Пашићу као да је измицало тле под ногама. Смањивањем улоге и, најзад, испадањем Русије из рата растао је истовремено значај Велике Британије и Пашићу је изгледало да јача опасност и од њених симпатија за Југословенски одбор.

То је био разлог што је у мају 1917. Пашић у два маха износио на седници српске владе југословенско питање; на седници Министарског савета Србије 17/4. V 1917. „дискутовано је — како је сасвим кратко забележено у записницима — о гледишту владе на сједињење југословенских народа у једну државу“, а на седници 23/10. маја „утврђено је гледиште владе о питању уједињења Јужних Словена“⁽³³⁾.

То је исто тако био један од разлога што је убрзо после тога, у новонасталој сложеној међународној и унутрашње политичкој ситуацији, Пашић, свакако уз претходну сагласност владе, позао А. Трумбића да са још четири члана Југословенског одбора дође на Крф „ради договора о

(30) Исто, 261.

(31) С. Јовановић, н. д., 180.

(32) Иако доста либералних схватања, имајући разумевања и за националну индивидуалност и за националне тежње Хрвата и Словенаца, руски посланик у Србији 1915. Г. Н. Трубецкој је ипак истицао интерес Русије „да у будућој краљевини руководиоца улога неоспорно припадне оном српском православном језгру које је и до сада одређивало карактер садашње Србије и њен однос према једноверној Русији“ (код Д. Јанковића, *Србија и југословенско питање 1914—1915*, 207—208).

(33) Архив Србије, Записници седница Министарског савета.

свима питањима” (34). На седници Министарског савета Србије 14/1. јуна 1917. Пашић је обавестио владу о доласку чланова Југословенског одбора ради одржавања конференције и навео као „три тачке нашег (српске владе) програма: 1) да се сачува Србија, 2) да се сачувају све српске земље, 3) да се сачувају све југословенске земље” (35). Тако формулисан програм изгледа на први поглед као враћање на стари, предратни Пашићев (и не само Пашићев) идеал поступног, етапног уједињавања односно стварања Југославије. Али он у ствари само подсећа на њ, јер је рат све три тачке програма које је Пашић изложио, стварно био збио у једну. Пашићево набрајање тачака ратног програма Србије није, вероватно, имало другу сврху него да покаже значај и тежину коју је он придавао појединим тачкама, у ствари њихово рангирање по значају који им је Пашић придавао.

Један од разлога због којих је Пашић сазвао конференцију на Крфу био је у томе да се политичким представницима Хрвата и Словенаца пружи прилика да и јавно изложе и да потпишу свој захтев за уједињење са Србијом; пошто је царска Русија отпала, требало је преостале савезнице, а у првом реду Енглеску и Француску, и тим путем убедити да Аустро-Угарску треба разорити, јер је то, ето, и жеља и потреба народа који у њој живе. Другим речима, Пашић је сазвао Крфску конференцију, између осталог, и зато „да би код Енглеске и Француске поколебао веру у могућност одржања Аустрије” (36).

Током саме конференције на Крфу Пашић је, поводом Трумбићевих инсистирања на одређеном степену самосталности појединих делова у будућој држави, на аутономији државних делова која би ишла стварно и до њиховог федеративног односа, а вероватно прибојавајући се подршке коју би у томе Југословенски одбор могао евентуално добити и од републиканске руске владе, — у два-три маха посредно запретио „малим” програмом. Србија — рекао је Пашић, између осталог, Трумбићу на конференцији — „жели јединство. Она жели да ослободи прво Србе, па онда Хрвате и Словенце (...). Савезници су говорили увек: што се тиче Срба ту нема никакве тепкоће. Али треба питати Хрвате и Словенце, да ли хоће да се уједине с вама” (37). И поред многих повремених спорова и неслагања у раду конференције, ипак је на крају побелило, и декларацијом било формулисано, „велико решење” југословенског питања, које су заједнички потписали и Трумбић у име Југословенског одбора и Пашић у име српске владе.

Међутим, после избијања октобарске револуције и доласка бољшевика на власт у Русији, Пашићева сумња у Југословенски одбор као и у могућност пуног остварења великог ратног програма Србије, онаквог каквог га је он био замислио, још више је порасла. Вазда везан за Русију, Пашић је покушао да чак и од бољшевичке Русије добије обећање за своје национално политичке планове, не инсистирајући при томе више на „великом” програму. Једног бившег социјалистичког посланика, а сада соци-

(34) Ближе о томе: Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Београд 1967.

(35) Архив Србије, Записници седница Министарског савета.

(36) С. Јовановић, н. д., 177.

(37) Као нап. 34, стр. 244.

јалшовинисту, М. Маринковића, Пашић је, као свог плаћеног агента, био ангажовао да у бољшевичкој Русији „заступа и брани српски народ и српске земље у првом реду (што претпоставља и сједињење са Црном Гором), а затим Југословенске земље, ако осети могућност, да се оне могу спојити са Србијом. Ми — додао је Пашић у упутству Маринковићу — стојимо на Крфском програму; али ако га није могуће остварити у целини, онда не треба оставити у аустро-угарском ропству оне делове, који се могу ослободити“. „Ако се у Русији — писао је (5. XII/20. XI 1917) Н. Пашић — не слажу са тим, да се целом нашем народу тј. Србима, Хрватима и Словенцима призна право, да се гласањем слободним саједине са Србијом (подвукао — Д. Ј.), онда ни у ком случају не треба да нам се оспорава право на Босну и Херцеговину, Срем, Бачку и Банат и део Славоније (где су у већини Срби), као и на Лику, Хрбаву са даалматинским приморјем“ (38).

У том истом кругу идеја Пашић је био и после тога када се, почетком 1918, показало да није постигнут ефекат који је он намеравао да постигне Крфском декларацијом, а наиме: да у западних савезника поколеба њихову веру у могућност одржавања Аустро-Угарске. Насупрот томе, неки од водећих западних политичара — председник енглеске владе Д. Лојд Џорџ у говору од 5. I 1918. и председник САД В. Вилсон у говору од 8. I 1918. — уверавали су Аустро-Угарску да њихов ратни циљ није њено распарчавање, већ да траже једино аутономију за њене народе (39).

Те изјаве великих савезника почетком 1918. представљале су тежак ударац, вероватно један од најтежих после револуције у Русији, за Пашића и његову политику „великог“ решења. Савременици описују Пашића у то време као крајње депримираног, чак као изгубљеног човека (40). Пошто је изгубио Русију, чинило му се да га и западни савезници не прихватајући његов „велики програм“, напуштају а да се истовремено и чланови Југословенског одбора на неки начин удаљавају од њега; у тим околностима, он је (4. II/22. I 1918) упутио посланику Србије у Вашингтону Љ. Михаиловићу налог да код владе САД испита могућност поништаја анексије Босне и Херцеговине, али тако да „о томе нико ништа не чује, јер се наша браћа могу љутити кад чују да се може ослободити Босна и Херцеговина аустријског ропства, а они остају још под Аустријом. Наша браћа стоје сад на том захтеву: све или ништа. Она не раде као што би радио добар отац, који кад не може да ослободи сву своју децу он ослобођава онолико колико може, а за остале мотри кад ће моћи и њих ослободити. Та њихова жеља не потиче из хуманог и узвишеног осећања него је више себична, јер тражи да и други страдају кад и они мрарају страдасти, или да терет ропства деле. А међутим, заборављају да ће се утолико пре ослободити уколико је већи број њихове браће која уживају слободу, и која су готова притећи у помоћ њима кад настане погодан тренутак за њихово ослобођење. Они сад стоје на том гледишту „све или ништа“, и

(38) Дипл. архив Секретаријата иностраних послова, Министарство иностраних дела, Полит. одељење, 1917. Ф VII, Пр/б. Пов. No 5564; концепт телеграма Н. Пашића из Париза 20. XI 1917. српском посланству у Берну.

(39) Јанковић, — Кризман, *Грађа . . .*, I, 14, 17.

(40) Код Д. Јанковића, *Југословенско питање и Крфска декларација*, 414.

често се позивају на ослобођење талијанско, немачко итд. а испуштају из вида да је код тих народа ослобођење ишло постепено, према могућности” (41). Одговарајући на овај Пашићев телеграм, Љ. Михаиловић је оценио Пашићев страх од Лојд Џорџе и Вилсонове изјаве преурањеним и недовољно основаним, а у његовом предлогу о дезанексији Босне и Херцеговине видео је израз Пашићеве опасне малодушности и његовог напуштања Крфске декларације (42). Чланови Југословенског одбора, најпре босански Срби међу њима, а потом и други, такође су сматрали да је Пашићев покушај да покрене једино босанско питање значајно у суштини издају југословенске ствари, напуштање Крфске декларације и прелаз с „великог” на „мали” ратни програм Србије (43). „Од Крфске декларације тј. од уједињења троименог народа нема ни помена да одустајем — бранио се Пашић у поновном телеграму Љ. Михаиловићу, узвикујући патетично: — пре бих био готов да жртвујем и свој живот за уједињење српског народа, него да одустанем од свог рада, ако би од тога зависило уједињење. Као што нисам одустао од рада да се Србија уреди демократски и парламентарно, што сам сматрао као претходни услов за ослобођење српског народа, тако не одустајем ни сада од захтева уједињења троименог народа” (44). Пашић је тврдио да га Михаиловић није правилно разумео, а да су исто тако и сви други који су га нападали, погрешно тумачили његов корак у вези с босанским питањем као напуштање „великог решења” и враћање на програм Велике Србије. У ствари, тврдећи да нипошто не одустаје од уједињења, Пашић је говорио истину; његова дилема и његово колебање није се састојало у томе: „велики” или „мали” ратни програм, него: „велики” програм одмах и одједном у целини, или тај програм у етапама, поступно, према могућностима, како се и када оне указују. После октобарске револуције и после говора Лојд Џорџа и Вилсона, Пашић је све више био забринут и несигуран, сумњајући у могућност остварења не само „великог” него чак и „малог” програма, јер су оба западна државника говорила само о рестаурацији Србије, и зато је предузимао кораке најпре у погледу прве етапе.

Чим су се сумње у намере западних савезника углавном разишле, Пашић је опет истицао „велики” програм, од кога стварно никад није ни одустајао. Већ крајем марта 1918. у владиној декларацији Народној скупштини Србије на Крфу Пашић је међу ратним циљевима савезника и Србије истакао захтев за „слободном и уједињеном Југославијом”, „слободном и уједињеном државом Србо-Хрвата и Словенаца” (45).

Међутим, међусобно неповерење између Пашића, с једне стране, и Југословенског одбора а нарочито његовог председника Трумбића, с друге стране, које се родило, или ојачало, на Крфској конференцији због разлика у њиховим, том приликом изражених, схватања југословенског питања. — наставило се, и чак стално појачавало током читаве 1918. годи-

(41) Јанковић — Кризман, *Грађа* . . . , I, 45.

(42) Исто, 48—49.

(43) Ближе о томе вид.: Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација*, 414.

(44) Јанковић — Кризман, *Грађа* . . . , I, 59.

(45) Исто, I, 151.

не (око сазивања тзв. „опште народне скупштине“, око савезничког дипломатског признања Одбора, најзад око и на Женевској конференцији). Али, иако у готово перманентном спору с Одбором и Трумбићем, Пашић није ни у једној од тих прилика доводио у питање „велики“ ратни програм. Спорови између српске владе с Пашићем на челу и Југословенског одбора с Трумбићем на челу, који су се низали од Крфске до Женевске конференције (па и после ње), нису били спорови око „великог“ или „малог“ решења, већ спорови око улоге и места једног и другог фактора у борби за стварање заједничке југословенске државе као и у тој будућој држави. Пашић у тим месецима није се борио за „мало решење“ нити га је помињао, него се борио за превласт Србије, за своју сталну концепцију у основи једностраног, а не споразумног и равноправног, уједињавања. Он је преко лета 1918. стално истицао да се „све што се има радити за југословенско питање мора радити преко Србије и са Србијом“, да „Југословенски одбор мора радити са српском владом“ (46). Додуше, у једној свађи с Трумбићем у јесен 1918. Пашић му је у једном моменту запретио и „малим“ решењем („ми ослобађамо — рекао је, наводно, према Трумбићевој забелешци — Србе најпре, они хоће с нама, Хрвати и Словенци нека се одреде ако хоће с нама, ако не ништа“). Али, та реч, бачена у току оштре, жестоке полемике, није била право Пашићево мишљење нити његов стварни став у том тренутку; он је сâм регенту малтене у исто то време објашњавао какве би све опасности настале и за Србију ако би Југословени из Аустро-Угарске доиста образовали своју државу, која би обухватила и Србе ван Србије, па се појавили на мировној конференцији као конкурент Србији (47)!

У дискусији поводом већ поменутог чланка „Србија има да бира“ у »New Europe«, Пашићев најближи сарадник С. Протић одговорио је, уместо Пашића, Ситону Ватсону, тврдећи му, помало патетично, између осталог: „На уску 'српску' базу Србија може бити само принуђена неодољивом силом; а против ње се она бори свим својим силама и данас, као што се борила и јуче и ономад, и као што ће се борити и сутра и преко сутра“ (48).

IV

Уместо закључка:

Не би, по нашем мишљењу, требало говорити о два ратна програма Николе Пашића — „великом“ и „малом“, у том смислу као да их је Пашић имао оба истовремено, држећи стално „мали“ програм у резерви, или да је током рата претрчавао од једног програма ка другом, или да „није имао ништа против великог програма“, или да је „увек био спреман да се помири и с малим решењем“, а најмање би требало веровати да је Пашић био државник жонглерских комбинација које је хватао у лету, спреман кад испусти једну да брзо прихвати другу (49).

(46) Исто, I, 230, 232.

(47) Исто, II, 449.

(48) Исто, I, 279.

(49) М. Димитријевић, у *Споменици Ник. П. Пашића*, 81.

Пашић је од почетка до краја рата имао и *јавно* истицао увек само „велики“ ратни програм Србије. Друго је питање: колико је он био стварно убеђен да је „велики“ ратни програм у том моменту најбоље, најидеалније а и најреалније решење. По свему судећи, он у то није био убеђен; *интимно*, у себи он је био и остао увек присталица и *знатно више склон „малом“ решењу као првој етапи у процесу стварања југословенске државе*, оцењујући и уверен да ни спољнополитичке ни унутрашње прилике, посебно у југословенским земљама Аустро-Угарске али ни у Србији, нису биле још довољно сазреле за уједињење.

То Пашићево право и интимно уверење, и његова склоност ка етапном решавању југословенског питања, дошли су до изражаја, избили су нарочито после револуција у Русији 1917, када је он у царској Русији изгубио најближег савезника и покровитеља, и када је истовремено осетио све изразитију тежњу Југословенског одбора да се осамостали, еманципује од српске владе и да се бори, супротно Пашићевим концепцијама, за равноправност са српском владом. Тада је, углавном почетком 1918, и дошло до колебања Пашићевог, али ни тада не просто између „великог“ и „малог“ програма, него између „великог“ програма и етапног решавања југословенског питања, дакле између „великог“ и „малог“ програма као прве етапе у остваривању „великог“ програма. У то време Пашић као да је све чешће и све више жалио што га општа констелација снага и односа не упућује на етапно решавање југословенског питања које је сматрао реалнијим и за Србију кориснијим.

Није, можда, сувишно на крају истаћи (да би се избегао сваки евентуални неспоразум, мада је о томе већ дато доста података) да „велики“ ратни програм Н. Пашића није значајно и стварно југословенско решење којим би се истовремено решавало и српско национално питање у целини, али на бази споразумевања и равноправности с другим југословенским народима, већ да се њиме означавало и под њим подразумевало једино укључење и Хрвата и Словенаца у будућу заједничку државу. У вези с тим, чини се да је много битније од питања „великог“ или „малог“ програма било питање начина уједињења: једностраног или двостраног (споразумног). Пашић је од почетка имао став, и на њему инсистирао, да је Србија та која ослобађа и уједињује те да је отуда *она* у основи позвана и да пропише услове уједињења и заједничког живота, да она даје „уступке“ Хрватима и Словенцима. Додуше, у два маха током рата, на Крфу 1917. и у Женеви 1918. он је, стицајем околности, пристајао и на разговоре и споразумевања с Југословенским одбором, али је у суштини и пре као и за време и после тих конференција остајао с истом концепцијом о Србији која, једина, врши ослобађање и уједињавање, бринући увек пре свега о томе да првенство и превласт Србије у току рата као и у будућој држави буду обезбеђени. А као бар два битна елемента за то да првенство и превласт Србије у будућој држави буду обезбеђени, као два *conditiones sine quibus* поп уједињења, Пашић је вазда упорно тражио, инсистирајући на тим условима: унитаристичко уређење будуће државе и задржавање српске династије.

РЕЗЮМЕ

*„Великая” и „малая” военные программы Николя Пашича
(1914—1918)*

На вопрос действительно ли у председателя сербского правительства и министра иностранных дел Николя Пашича в время Первой мировой войны (1914—1918) имелись, как обыкновенно утверждают, одновременно две национально-политические военные программы, военная программа для Сербии — т. наз. „большая” (освобождение и объединение с Сербией сербов, хорватов и словенцев) и т. наз. „малая” (Великая Сербия) — автор дает ответ, что с начала и до конца войны у Пашича имелась и он открыто высказывался только за „большую” военную программу Сербии. Другой вопрос, насколько был он сам действительно убежден, что „большая” военная программа в то время была наилучшей, идеальной и самым реальным решением. Судя по всему, он сам в этом не был убежден, в душе он был и оставался всегда сторонником „малого” решения, считая его первым этапом в процессе создания югославского государства и находя, что ни внешняя ни внутренняя политическая обстановка в южнославянских краях еще не была достаточно зрелой для объединения.

Это настоящее и глубоко личное убеждение Пашича, а также его склонность к решению югославского вопроса по этапам, получили свое выражение в особенности после революции в России в 1917 г., когда он потерял в царской России самого близкого союзника и покровителя и когда в то же время почувствовал более решительное выраженное стремление Югославского комитета к вынесению самостоятельных решений и к борьбе, противно концепциям Пашича, за равноправность с сербским правительством. Тогда го, главным образом в начале 1918 г., у Пашича появились колебания, но и тогда они были не между „большой” и „малой” программой а между „большой” программой и решением югославского вопроса па этапам, которое Пашич рассматривал более реальным и выгодным для Сербии.

SUMMARY

The »big« and the »small« war program of Nikola Pašić (1914—1918)

To the question: whether the president of the serbian government and the minister for foreign affairs Nikola Pašić during the first world war (1914—1918) actually had, as it is usually sustained, simultaneously two national and political war programs for Serbia, the so called »big« one (liberation and union with the Serbia of Serbs of Croats and Slovenes) and the so called »small« one (Great Serbia), the author answers that from the beginning till the end of the war, Pašić had and *publically* emphasized always only the »big« war program of Serbia. The second question is: to what extent he was actually convinced that for the moment the »big« war program was the best, ideal and most realistic solution. According to facts, he was not convinced in that intimately he always remained the sustainer of the »small« solution which was to be the first step in creating the Yugoslav state, as he was estimating that neither foreign nor internal political situation in the Yugoslav states was sufficiently mature for the union.

The real and intimate conviction of Pašić, and his inclination towards the gradual solution of the Yugoslav question, became evident especially after the revolution in Russia in 1917, when he lost in czar Russia his nearest ally and patron, and at the same time when he felt the rising tendency of the Yugoslav committee to become independent and fight, contrary to the conceptions of Pašić, for the equality with serbian government. At that time,

particularly in the beginning of 1918. Pašić began to doubt, but not even than between the »big« and the »small« programme, but between the »big« programme and the gradual solution of the Yugoslav question, which Pašić considered more realistic and more useful for Serbia.

RÉSUMÉ

Le »grand« et le »petit« programmes de guerre de Nikola Pašić (1914—1918)

A la question: est-ce que le président du gouvernement serbe et ministre des affaires étrangères Nikola Pašić avait en réalité pendant la Première guerre mondiale (1914—1918) en même temps, comme on l'affirme généralement, deux programmes de guerre national-politiques pour la Serbie — le prétendu »grand« programme (la libération et l'unification avec la Serbie des Serbes, Croates et Slovènes) et le prétendu »petit« programme (la Grande Serbie), — l'auteur répond que depuis le commencement jusqu'à la fin de la guerre Pašić n'avait eu qu'un seul »grand« programme de guerre pour la Serbie et qu'il le déclarait hautement toujours à la face de tous. La deuxième question est la suivante: jusqu'à quel point Pašić était-il convaincu que le »grand« programme de guerre à ce moment-là était la meilleure des solutions, la plus idéale et la plus réelle. A en juger d'après tout, il n'en était pas convaincu; intimement au fond il a été et il est resté toujours partisan de la »petite« solution, en tant que première étape dans la formation de l'Etat yougoslave, en estimant que ni les circonstances de la politique extérieure ni les circonstances de la politique intérieure dans les pays yougoslaves n'étaient pas encore suffisamment mûres pour l'unification.

Cette conviction réelle et intime de Pašić et sa propension à la résolution par étapes de la question yougoslave, ont pris toute leur portée surtout après la révolution en Russie en 1917, quand il a perdu en la Russie tsariste le plus proche de ses alliés et protecteur et quand il a senti en même temps la tendance de plus en plus marquée du Comité yougoslave de devenir indépendant et de lutter, contrairement aux conceptions de Pašić, pour arriver à être égal en droit avec le gouvernement serbe. A cette époque, surtout au début de l'année 1918, Pašić commençait à hésiter, toutefois, même alors il n'hésitait pas entre le »grand« et le »petit« programmes, mais entre le »grand« programme et la solution par étapes de la question yougoslave, que Pašić considérait comme étant plus réelle et plus utile à la Serbie.